

Twee Leeuwen, een Kruis

Cependant me tenant comme je fais un pied en un pays, et l'autre en un autre, je trouve ma condition très heureuse, en ce qu'elle est libre.
(René Descartes aan prinses Elisabeth van de Palts, eind juni-begin juli 1648)

Twee Leeuwen, een Kruis

*De rol van katholieke culturele kringen in de
Vlaams-Nederlandse verstandhouding (1830-ca. 1900)*

ROBERTO DAGNINO

Hilversum
Verloren
2015

Deze uitgave is mede mogelijk gemaakt door financiële bijdragen van de Stichting Sormani Fonds en de Stichting Het Nuyensfonds.

Afbeelding op het omslag: detail van 'De processie van het Heilig Sacrament van Mirakel van Amsterdam' door A. Derkinderen; neogotisch prentje van Sint-Lutgardis, patrones van de Vlaamse taal.

Eerder verschenen als proefschrift aan de Rijksuniversiteit Groningen.

ISBN 978-90-8704-434-3

© Roberto Dagnino & Uitgeverij Verloren
Torenlaan 25, 1211 JA Hilversum
www.verloren.nl

Omslagontwerp: Frederike Bouten, Utrecht
Typografie: Rombus, Hilversum
Druk: Wilco, Amersfoort

No part of this book may be reproduced in any form without written permission from the publisher.

Inhoud

Dankwoord	9
Inleiding	11
Een of twee Nederlanden: een historiografisch probleem	13
Imagologie	17
Regionalisme, stadspatriottisme en lokalisme	21
De positie van Vlaamse en Nederlandse katholieken na 1830: twee historiografische debatten	24
Een onmogelijke vergelijking?	29
Tussen beeldvorming en transfer	30
Indeling en <i>case studies</i>	31
I ‘O, België! heerlijk land ...’ Le Sage ten Broek en de Zuidelijke Nederlanden als model voor de noordelijke katholieken	37
Joachim George le Sage ten Broek: de man en de journalist	37
1830: een katholieke stem over de crisis van het Verenigd Koninkrijk	41
<i>De katholieken en het Verenigd Koninkrijk der Nederlanden</i>	41
<i>Le Sage en het Nederlandse katholicisme</i>	47
<i>Le Sage tegenover de Belgische petitionnementen</i>	55
Na 1830: België als voorbeeld voor de noordelijke katholieken	62
<i>De ware oorzaak van de scheiding</i>	62
<i>België in De Godsdienstvriend en de Stemmen in de jaren 1830</i>	64
<i>Het Belgische voorbeeld in breder perspectief</i>	67
België als historisch bolwerk van het katholicisme	72
‘Vlaamsch’ wordt ‘Nederduitsch’: de taal en Le Sage ten Broek	77
II De strijd om Nederland. Nederland, Vlaanderen en België in Nederlandstalige katholieke tijdschriften tijdens de spellingoorlog	85
De context van de spellingoorlog	85
De verdediging van de commissiespelling	93
<i>De ‘onderwijzer’ Jan Baptist David in Leuven</i>	93
<i>De toepassing van de ‘Belgische vrijheden’: het onderwijs als strijdtoneel</i>	94
<i>De taalopvattingen van De Middelaer</i>	103
<i>De literatuuropvattingen van De Middelaer</i>	105
<i>De ontkrachting van het beeld van Nederland als protestants land</i>	111

<i> Davids historiografische opvattingen</i>	114
Vaderlandslievenden, protestanten en 'waere' Belgen	116
<i> Een patriottische belegeringsmentaliteit</i>	116
<i> De doorwerking van traditionalistische opvattingen bij de desrochisten</i>	121
<i> Het 'juste milieu' van de volkstaal</i>	124
<i> 'Onze fransche broeders': de dubbele houding van de desrochisten tegenover de Franstaligen</i>	127
III Gelooft in de Taal. Jozef A. Alberdingk Thijm tussen Groot-Nederlands ideaal en inculturatie van de Nederlandse katholieken	133
De emancipatie van de katholieke pers: van apologie tot wetenschap	134
Eerste optreden van een jonge Groot-Nederlander	143
Thijm en de 'Dietsche' gedachte	148
Een katholieke Groot-Nederlandse canon	158
<i> De esthetische opvattingen van J.A. Alberdingk Thijm</i>	158
<i> De middeleeuwse canon: literatuur</i>	161
<i> De middeleeuwse canon: kunst</i>	167
<i> De Gouden Eeuw</i>	170
<i> De eigentijdse canon: Bilderdijk en Conscience</i>	178
Thijm en de Vlaamse zaak	182
Contacten en ontmoetingen: Nederlandse Congressen en Antwerps <i>Congrès Artistique</i>	185
IV De streken van een taal. Katholiek Vlaanderen tussen Diets en Nederlands	195
De schatkamer van de taal: het <i>Woordenboek der Nederlandsche Taal</i>	195
Een voor allen, allen voor een? De nadagen van het unionisme en de zoektocht naar een Vlaamse 'onafhankelijke partij'	197
De jonge Gezelle: van <i>Reinaert de Vos</i> tot 't <i>Jaer 30</i>	202
Volk, taal en geloof: de idealen van Gezelle	207
'De tale des grooten Dietschsprekenden Vaderlands'	214
<i> West-Vlaanderen: bakermat van Vlaanderen en wieg van de Nederlanden</i>	214
<i> Gezelle en Nederland: openheid en onbegrip</i>	219
<i> Onder katholieken: Gezelle en J.A. Alberdingk Thijm</i>	223
<i> Het 'Dietsch' buiten Europa: het 'hottentotsch vlaamsch'</i>	227
<i> Het 'Dietsch' als zendigstaal</i>	228
<i> West-Vlaanderen is niet alleen: J. Winklers strijd voor het Fries</i>	232
Binnen en buiten West-Vlaanderen: andere accenten, andere wegen	234
<i> Onbegrip voor Gezelles taal: Noord en Zuid en J.B. David</i>	234
<i> L. de Bo en L.W. Schuermans: twee idiotica, twee visies op het Vlaams</i>	236
<i> Het Gilde van Sinte Luitgaarde</i>	237
<i> De Koninklijke Vlaamse Academie voor Taal- en Letterkunde</i>	242

<i>Een netwerk voor katholiek Vlaanderen: het Davidsfonds</i>	244
<i>Leuvense professoren en Leuvense studenten</i>	249
V Ces divisions d'autrefois. Het Gilde van Sint-Thomas en Sint-Lucas en de neogotiek in de Lage Landen	257
De oorspronkelijke kracht van het verleden: mediëvistiek en mediëvalisme	257
De katholieke neogotiek: een schetsmatige inleiding	259
Neogotiek in de Lage Landen: het grensoverschrijdende potentieel van een Gilde	264
<i>De oprichting van het Gilde van Sint-Thomas en Sint-Lucas Maastricht, 1863: de eerste excursie</i>	264
<i>De rol van de overheid in de monumentenzorg: een twistappel</i>	270
<i>Gilde Néerlandaise ou Gilde de Bruges?</i>	276
<i>'Mêmes modèles, mêmes maîtres, toujours variété, pas de répétitions'</i>	280
De nationale ontwikkeling van de neogotiek in de Nederlanden	289
<i>Tussen nationale catholicismen en katholiek internationalisme</i>	289
<i>Een Keuls en een Utrechts gilde</i>	292
<i>Een rationele christelijke kunst</i>	297
VI Een katholiek drieluik. De verkenningen van Brouwers, Nuyens en Schaepman in de Nederlandse (en Vlaamse) identiteit	306
Samen maar niet gelijk: Jan Willem Brouwers en de eenheid der Nederlanden	306
<i>Brouwers op de Mechelse Assemblées des Catholiques</i>	306
<i>De 'magere jaren' van de Nederlandse Congressen</i>	308
<i>Tussen Thijm en Gezelle: Brouwers' cultureel pluralisme</i>	312
<i>De berichtgeving uit België in De Wetenschappelijke Nederlander</i>	313
<i>Eenheid en verdeeldheid in de Nederlanden door de eeuwen heen</i>	317
Willem J.F. Nuyens' Groot-Nederlandse geschiedschrijving	325
De erfenis van Thijm: de verering van Vondel bij Brouwers en Schaepman	332
De Oranje-verering van een 'nieuwe Vondel'	341
Herman J.A.M. Schaepman en de Zuidelijke Nederlanden	343
<i>Schaepman en de familie Belpaire</i>	343
<i>Schaepman en het 'liberale' België</i>	345
<i>Schaepman en de Vlaamse Beweging</i>	350
Pausverering en katholiek internationalisme	356
Slotbeschouwingen	362
Bronnen en literatuur	366
Summary	385
Register	395

Dankwoord

Dit boek bevat een geactualiseerde, uitgebreide handelseditie van het proefschrift dat ik op 20 juni 2013 in de Aula van de Rijksuniversiteit Groningen heb verdedigd. Nu deze ‘vervolgfase’ van mijn promotieonderzoek het einde nadert, wil ik graag mijn dankbaarheid uiten jegens mijn promotores Wessel Krul en Gillis Dorleijn, de leescommissie – Piet Couttenier, Joep Leerssen en Marita Mathijssen – en de opponenten die mij met hun vragen en opmerkingen geattendeerd hebben op een aantal hiaten en verbeterpunten in mijn betoog. Met deze uitgave hoop ik mijn onderzoek sluitender te hebben gemaakt door dieper op die suggesties in te gaan en de nodige aanvullingen aan te brengen. De hieruit voortvloeiende keuzes vallen uiteraard geheel onder mijn verantwoordelijkheid. Verder bedank ik graag Uitgeverij Verloren – Anja van Leusden en Patricia Harsevoort in het bijzonder – voor de interesse in mijn werk en de begeleiding in de voorbereiding van dit boek. Daarnaast ben ik de stichtingen en fondsen dankbaar die met hun onschatbare steun deze uitgave mogelijk hebben gemaakt, alsmede de archieven die mij toegang hebben verschaft tot hun iconografische collecties. Mijn diepste dankbaarheid gaat ten slotte uit naar mijn ouders en mijn lieve Marc voor hun geduld en onvoorwaardelijke steun.

Inleiding

“O, België! heerlijk land, waar ik de gelukkigste en kalmste jaren mijns levens heb doorgebracht. Moge de Voorzienigheid uwe vrije instellingen zegenen en beschermen; moge uwe aloude linnen-nijverheid herleven, uw bloei, welvaart en geluk, in de schaduw der vrijheid, maar vooral onder den heilzamen vreijen invloed van den godsdienst, meer en meer toenemen; [...]”¹ Zo liet Joachim George le Sage ten Broek zich uit in 1840. Het was een nostalgisch afscheid van een Nederlandse katholiek van wat had kunnen zijn, maar niet mogelijk was gebleken. Tien jaar eerder had de Belgische Opstand in een handjevol weken een einde gemaakt aan de Groot-Nederlandse droom van koning Willem I. De Tiendaagse Veldtocht had de eer van de vorst nog kunnen redden. En daarmee ook een deel van Limburg, zou later blijken. Maar voor het Verenigd Koninkrijk der Nederlanden viel niets meer te doen. Met de ondertekening van het vredesakkoord in 1839 werd het verhaal van de verenigde Nederlanden definitief afgesloten.

Toch valt in de woorden van de zogenaamde eerste emancipator van de Nederlandse katholieken ook een verlangen te bespeuren naar wat nog mogelijk was, naar wat in het onafhankelijk België was bereikt en dus ook voor het kleiner geworden Nederland realiseerbaar moest zijn. Le Sage ten Broek koesterde duidelijk gevoelens van bewondering voor het nieuwe land, een soort gevoelens tegenover de oud-opstandelingen die in 1840 in Nederland beslist niet bij velen voorkwamen. Na 1830 “keerden” Belgen en Nederlanders – op een enkeling na – “elkaar de rug toe”.² De katholieke journalist had goede redenen om België als ‘heerlijk land’ naar voren te schuiven. Een centrale rol in zijn perceptie speelde de godsdienst- en onderwijsvrijheid die de zuiderburen in de grondwet van 1831 hadden opgenomen en die sindsdien tot een groeiende invloed van de Rooms-Katholieke Kerk in het openbare leven had geleid. Als Nederlandse katholiek die de rol van de ‘heersende’ hervormde elite in Nederland met lede ogen aanzag, kon Le Sage de zuiderburen maar moeilijk als ‘vijanden’ zien. Bij hem groeide België al snel uit tot schatkamer van het katholicisme in de Nederlanden. Niet alleen in 1830, ook daarvoor hadden de Belgen steeds weer hun geloof in de Kerk van Rome weten te handhaven. Dat was tijdens de Opstand in de zestiende eeuw zo geweest, dat was drie eeuwen later niet anders gegaan.

¹ *Catholijke Nederlandsche Stemmen* (1840) IV, 95.

² E.H. Kossmann, ‘Eender en anders. De evenwijdigheid van de Belgische en Nederlandse geschiedenis na 1830’, in: *id.*, *Geschiedenis is als een olifant* (Amsterdam 2005) 240.

Met Le Sage ten Broek was niet alleen de eerste geëngageerde katholieke stem van Nederland te horen, maar in zijn woorden is ook een specifiek katholiek beeld van de hele Nederlanden te vinden. Ook historicus Pieter Geyl bleek, hoewel zelf geen katholiek, in de twintigste eeuw niet ongevoelig voor de rol die het katholicisme kon spelen in het dichterbij elkaar brengen van Nederland en Vlaanderen.³ Dat het katholicisme uiteindelijk niet zo prominent kwam te staan in zijn geschiedschrijving van “de Groot-Nederlandse stam” heeft veel te maken met het historische kader dat hij hanteerde. “Onder de Nederlandse stam versta ik alle volken en volksgroepen voor wie het Nederlands de moedertaal is.”⁴ Doel van Geyls etnisch engagement was niets minder dan het bestaan van de eigentijdse staatsgrenzen te ondermijnen om tot een gezamenlijke culturele en politieke eenheid van het Nederlands taalgebied te komen. Oftewel, om Wils’ bewoording te gebruiken: Geyls geschiedschrijving was “in dienst gesteld van een imperialistische Groot-Nederlandse politiek, die België wilde scheuren en Vlaanderen bij Holland annexeren.”⁵ Het was de taal die Geyls visie op het verleden (en de projectie ervan op de toekomst) bijeenhield, de enige factor die Nederland en Vlaanderen tot samenwerking kon bewegen. Alle andere identificatiekaders, zoals geloof, waren duidelijk ondergeschikt aan de gemeenschappelijke taal.

Toch verdient de verhouding tussen religie en nationalisme in de negentiende eeuw meer aandacht. In de jaren 1980 heeft Benedict Anderson in zijn befaamde *Imagined Communities* (1983) beweerd dat nationale loyaliteiten vanaf de Franse Revolutie andere, dynastieke maar ook religieuze, identificatiepatronen gingen inkapselen.⁶ “Proto-naties” als “monarchale, federale, nog half-feodale *Ancien Régime*-samenlevingen met een staatgodsdienst” werden “omgevormd tot unitaire en gelaïciseerde ambtenarenstaten met napoleontische wetboeken en een kapitalistische economie” waarin de bourgeoisie de rol van “vertegenwoordiger van de hele natie” naar zich toetrok.⁷ In het andere grote referentiewerk over het nationalisme *Nations and nationalism* (1983) benadrukt Ernest Gellner eveneens dat het nationalisme het product was van de industrialisering en van de sociale veranderingen die daarmee gepaard gingen. Deze wijzigingen in de socio-economische structuur van de negentiende-eeuwse Europese staten vroegen van de kant van de verschillende kerkgenootschappen om aanpassingsstrategieën aan de sinds het *Ancien Régime* diep veranderde wereld.⁸ Gellner heeft zijn betoog over dit punt echter niet verder ontwikkeld. Onbeantwoord bleef vooral de vraag hoe de wisselwerking tussen nationaal bewustzijn en religieuze saamhorigheidsgevoelens en het al dan niet samenvallen ervan in verschillende landen en voor verschillende geloofsgemeenschappen vorm kregen.

3 J. Tollebeek, *De toga van Fruin. Denken over geschiedenis in Nederland sinds 1860* (Amsterdam 1990) 340-341.

4 P. Geyl, *Geschiedenis van de Nederlandse stam* (Amsterdam/Antwerpen 1961) I, 9.

5 L. Wils, ‘De Belgische revolutie en de natievorming’, in: *Wetenschappelijke tijdingen* (2001) LX/1, 4; vgl. ook Tollebeek, ‘Begreep Geyl de Vlamingen?’, in: *Jaarboek van de Maatschappij der Nederlandsche Letterkunde te Leiden* (2009-2010) 68-70.

6 B. Anderson, *Imagined Communities* (Londen/New York 2006¹ [1983]) 12-22.

7 Wils, ‘De Belgische revolutie’, *op.cit.*, 13.

8 E.A. Gellner, *Nations and nationalism* (Oxford 1983) 37.

Het verbaast dan ook niet dat deze vragen in recentere jaren herhaaldelijk als uitgangspunt voor nieuw onderzoek hebben gediend. Talrijke studies zijn verschenen waarin juist de onderlinge verwevenheid van natievorming en religie in de negentiende eeuw een centrale positie inneemt. Zo is het begrip *culture wars* boven de oorspronkelijke context van de Duitse *Kulturkampf* getild en op andere nationale *case studies* met eigen confessioneel-culturele breuklijnen toegepast.⁹ Hieruit is het beeld ontstaan van de negentiende eeuw als “*zweiter confessioneller Zeitalter*” – naar het zogenaamde (en weliswaar gewelddadiger) ‘eerste confessionele tijdperk’ van de zestiende- en zeventiende-eeuwse godsdienstoorlogen.¹⁰ In dit opzicht, wederom met de Duitse *casus* als vertrekpunt, worden processen van “*Rechristianisierung*” en “*Konfessionalisierung*” geïdentificeerd die zich bij katholieken en protestanten zowel intra- als interconfessioneel voordeden. Het ging om ontwikkelingen die tot een “*Überwertung der konfessionellen Unterschiede*” en een “*Bekennnis betonende Abgrenzung*” leidden met als gevolg het ontstaan van een overkoepelende, geïdeologiseerde “*Konfessionalismus*” die zijn stempel op het hele openbare leven drukte.¹¹

Een of twee Nederlanden: een historiografisch probleem

In dit verband zijn katholieke denkers in de Nederlanden een veelbelovend onderzoeksobject, niet alleen door de herafbakening van hun zelfbeeld als katholieken die deze confessionaliserende tendensen impliceerden, maar ook vanwege hun aanpassingsstrategieën aan de culturele, politieke en sociale veranderingen – allereerst het ontstaan en de verschuivingen van staatsgrenzen – die de Lage Landen in de loop van de negentiende eeuw ondergingen. De vraagstelling van dit onderzoek kan dan ook als volgt worden geformuleerd: wat waren de culturele grenzen – de geografische grenzen van de ‘mentale ruimte’ – van het Nederlandstalige katholicisme tussen 1830 en het einde van de negentiende eeuw? Tot op welke hoogte lag Nederland binnen de ‘mentale ruimte’ van de Vlaamse katholieken en, vice versa, in hoeverre maakte Vlaanderen deel uit van de culturele horizon van de Nederlandse katholieken? In *De bronnen van het vaderland* heeft Joep Leerssen laten zien dat de definitieve afbakening van de staatsgrenzen van Nederland en België in 1830-1839 een langzaam getouwtrek over de culturele grenzen van de Nederlanden met zich meebracht. Tot op zekere hoogte kan dit proces tot een oppositie van uitersten worden gereduceerd. In verband met de houding van het Nederlandse tegenover het Vlaamse culturele leven heeft de katholieke historicus L.J. Rogier betoogd “[...] dat er in Holland twee extreme opvattingen ten opzichte van Vlaanderen bestonden. De ene was identiek met

9 C. Clark en W. Keiser (red.), *Culture Wars. Secular-Catholic Conflict in Nineteenth-Century Europe* (Cambridge 2003).

10 O. Blaschke, ‘Der “Dämon des Konfessionalismus”. Einführende Überlegungen’, in: *id.* (red.), *Konfessionen im Konflikt. Deutschland zwischen 1800 und 1970: ein zweites konfessionelles Zeitalter* (Göttingen 2002) 13-69.

11 *Ibid.*, 19-25.

een politiek toekomstvisioen van een met Holland herenigd Vlaanderen [...]. De andere zag België als een vreemd land, waar het Frans de taal van nette mensen was en een aantal Nederlandse dialecten ten plattelande voortleefde ten behoeve van primitief verkeer.”¹² Aan de ene kant zijn degenen te vinden die de culturele – en op langere termijn politieke – eenheid der Nederlanden voorstaan. Aan de andere kant degenen die het samenvallen van staatkundige en culturele grenzen onderschrijven en eerder de verschillen dan de raakvlakken tussen Noordelijke en Zuidelijke Nederlanden benadrukken.

Het bestaan van deze twee uitersten valt moeilijk te ontkennen, ook in verband met het hier voorgestelde onderzoek. Tegenover een Groot-Nederlander als Geyl stond een hele schaar aanhangers van de Klein-Nederlandse idee. Onder meer Petrus J. Blok en Herman Th. Colenbrander kondigden hun overtuiging aan dat de scheiding van de Nederlanden zowel in de zestiende als in de negentiende eeuw het gevolg was geweest van het bestaan van een verschillend saamhorigheidsbesef.¹³ In dit opzicht toonden zij zich erfgenamen van een Klein-Nederlandse traditie die in de negentiende eeuw reeds door de orthodox-protestantse historicus en politicus Guillaume Groen van Prinsterer en de Leidse hoogleraar en liberale historicus Robert Fruin uiteengezet was. Met die scheiding, zo verwoordde Colenbrander het, “begonnen [wij] een eigen volksbestaan waarvan wij de handhaving als eersten plicht gevoelen.”¹⁴ Dit betekent echter nog niet dat de aandacht voor de zuiderburen bij deze historici een laag peil bereikte. Colenbrander zelf kon moeilijk ontkennen dat de Noordelijke en de Zuidelijke Nederlanden ook veel gemeenschappelijk hadden. Zijn Klein-Nederlandse positie belemmerde hem niet het nieuws van de ondertekening van het Nederlands-Belgisch verdrag van 1925 positief te ontvangen, en wel met het volgende argument: de twee landen mochten ook een apart “volksbestaan” hebben, “doch met dit vast te stellen zijn wij van de Zuidelijke Nederlanden niet af”.¹⁵

In België heeft vooral de groei van de Vlaamse Beweging voor een polarisering van de historische visie gezorgd. In de eerste helft van de twintigste eeuw toonde Henri Pirenne zich erfgenaam van een ‘patriottische’ historiografie die het directe product van de retoriek van 1830 op historisch gebied was. Pirenne adopteerde een socio-economisch perspectief dat het bestaan van België volgens de grenzen van 1839 *de facto* ondergeschikt stelde aan het ontstaan door de eeuwen heen van een bredere Belgische *Kultur* die de veranderende politieke regimes en

12 L.J. Rogier, ‘De evolutie van Hollands visie op Vlaanderen’, in: *id.*, *Herdenken en herzien. Verzamelde opstellen* (Bilthoven 1974) 313.

13 N.C.F. van Sas, ‘Grote Verhalen en kleine lettertjes. 1830 in de Nederlandse geschiedschrijving’, in: P. Rietbergen en T. Verschaffel (red.), *De erfenis van 1830* (Leuven/Voorburg 2006) 53-74.

14 H.T. Colenbrander, *Nederland en België. Adviezen en opstellen uit de jaren 1919 en 1925-1927* (’s-Gravenhage 1927) 62.

15 *Ibid.*; het Belgisch-Nederlands traktaat van 1925 bevatte een verbreding van enkele bepalingen die de Europese mogendheden in 1919 in Versailles hadden aangenomen. Het moest vriendschappelijkere verhoudingen tussen de twee landen inluiden, op economisch gebied en ten aanzien van de soevereiniteit over de rivieren. In maart 1927, kennelijk na het verschijnen van Colenbranders geschrift, werd het verdrag echter door de Nederlandse Eerste Kamer verworpen, mede vanwege de risico’s die het inhield voor het prestige en de groei van de Rotterdamse haven, vgl. Kossmann, *De Lage Landen 1780-1980. Twee eeuwen Nederland en België* (Amsterdam 2001-2002) 6^e dr., II, 57-58.